

YANIS VAROUFAKIS ECONOMIA PE ÎNȚELESUL FIICEI MELE

O scurtă istorie a capitalismului

Traducere din limba engleză
de Florin Tudose

Respect pentru oameni și cărți

U

Ulise 34, 35

V

valoare de schimb 30, 33, 36,
37, 38, 39, 46, 57, 63, 88,
102, 105, 106, 117, 121, 137,
139, 143, 145

valoare experiențială 29, 81,
117, 143

variola 20, 72

vânarea cerbului 79, 80, 85,
121

V for Vendetta 155

viruși 149

virusuri 20, 136

Visa 130

W

Watt, James 40, 42, 50, 93

Wilde, Oscar 30, 143

Worldly Philosophers, The
(Heilbroner) 8

X

xenos 161

Y

Yokohama, Japonia 37

Yorkshire, Anglia 43

Z

Zeus 99

Zimbabwe 22

Cuprins

<i>Prolog</i>	5
1. De ce atât de multă inegalitate?	11
De ce nu au invadat aborigenii australieni Anglia?	11
Piețele sunt una, economiile – alta.....	13
Două mari salturi: limbajul și surplusul	14
Scrisul.....	15
Datoria, banii și statul	16
Birocrație, armată, cler	18
Tehnologia și războiul biochimic.....	19
Înapoi la întrebare: cum se face că britanicii au invadat Australia, și nu invers?	21
Un alt tip de inegalitate.....	23
Inegalitatea, ca ideologie ce se autoperpetuează.....	24
2. Nașterea societății de piață	27
Două tipuri de valoare	28
Transformarea tuturor bunurilor în mărfuri.....	31
O lume scoasă din logica piețelor	33
Geneza societăților de piață.....	35
Comerțul global.....	37
Fabricile – laboratoarele gri ale istoriei	40
Marea contradicție.....	42
„Banii fac lumea să se învârtă!“	43
3. Mariajul dintre datorie și profit.....	45
Marea Răsturnare	47
Surplus și competiție.....	49
Doctorul Faustus vs Ebenezer Scrooge	51

4. Magia neagră a bankingului.....	55
Antreprenorii, ca niște călători în timp.....	56
Bancherul, ca agent al călătoriei în timp.....	57
Dezastrul.....	59
Rolul (nu atât de) nou al statului.....	62
Bancherii și statul: o relație toxică.....	65
Datorii care nu pot fi plătite.....	66
Parazitul necesar.....	69
Datoria publică: fantoma din mecanism.....	71
Dar asta nu e tot.....	75
5. Piețele oedipiene.....	77
Negăționistii șomajului.....	78
Cerbul, iepurii sălbatici și puterea optimismului.....	79
De ce munca nu e la fel ca mașinile, casele și tomatele.....	80
Munca și banii: două bunuri al naibii de diferite.....	84
Complexul Oedip al muncii și piețele de bani.....	86
Elementul uman.....	88
6. Mașini bântuite.....	91
Sindromul Frankenstein.....	92
Matrix și Karl Marx.....	95
Sindromul Icar.....	97
Rezistența nu e niciodată inutilă!.....	100
Mașini-sclavi sau mașini-stăpâni.....	102
Secretul valorii de schimb: oamenii.....	104
Surse ale speranței.....	106
O Mare Transformare nouă și diferită.....	108
7. Fantezia periculoasă a banilor apolitici.....	113
Arbitraj.....	114
Apariția monedei cancerigene: țigările.....	116
Valoarea de schimb a banilor: inflație și deflație	
în lagărul de prizonieri.....	118
Nivelul dobânzilor: prețul banilor în lagăr.....	120
Marile speranțe.....	121
De la țigări la bani politici.....	123
Diferența dintre economia lagărului de prizonieri	
și economiile de piață monetare.....	126
O încercare de depolitizare a banilor: Bitcoin.....	129
Fantezia periculoasă a banilor apolitici.....	132
O concluzie.....	134

8. Virusuri idioate?.....	135
Valoarea de schimb vs planeta Pământ.....	136
Idioți: sensul original.....	139
Pot fi împăcate interesul privat cu cel planetar?.....	141
„Mai multe piețe, vă rog!“.....	143
Ironia soluțiilor de piață.....	145
Singura soluție practică: democrația autentică.....	146
Epilog.....	151
Trapa de ieșire.....	151
Dincolo de satisfacție.....	153
Libertatea și mallul.....	155
Ideologie.....	156
Teologie cu ecuații.....	159
Un salt arhimedic.....	160
Index.....	163

1. De ce atât de multă inegalitate?

La naștere, toți copiii sunt goi, dar imediat după aceea unii sunt înveșmântați în cele mai costisitoare haine achiziționate din cele mai bune magazine, în timp ce majoritatea umblă în zdrențe. Când ajung un pic mai mari, unii dintre primii se supără când rudele și nașii le dăruiesc și mai multe haine, din moment ce ei și-ar dori alte cadouri, cum ar fi ultimul model de iPhone, în timp ce alți copii visează încă la ziua în care vor merge la școală încălțați cu pantofi fără găuri în talpă.

Lumea noastră este definită de acest tip de inegalitate. Tu păreai conștientă de ea de la o vârstă destul de fragedă, cu toate că nu a făcut parte din viața ta cotidiană, pentru că, să recunoaștem, școala la care te-am înscris nu era frecventată de copii condamnați să trăiască o viață de lipsuri sau violență – așa cum se întâmplă cu majoritatea copleșitoare a copiilor lumii. M-ai întrebat de curând: „Tată, de ce atâta inegalitate? Atât de proști sunt oamenii?” Răspunsul meu nu te-a satisfăcut și, de fapt, nici pe mine. Așa că lasă-mă să mai încerc o dată, modificând puțin întrebarea de data asta.

De ce nu au invadat aborigenii australieni Anglia?

Tu ai trăit și crescut în Sydney, unde profesorii de la școală au dedicat multe ore și lecții ca să vă învețe pe tine și pe colegii tăi despre nedreptățile oribile perpetuate de Australia

Rețeta pentru oameni și cărți

„albă” asupra băștinașilor țării, aborigenii; despre minunata lor cultură călcată în picioare mai bine de două secole de coloniștii europeni; dar și despre condițiile de sărăcie cruntă în care trăiesc și astăzi aborigenii și care nu sunt altceva decât consecința secolelor de violență, furt și umilință. Dar te-ai întrebat vreodată de ce s-a întâmplat ca britanicii să invadeze Australia, să le ia aborigenilor pământul, aproape decimându-i în acest timp, și nu invers? Cum de n-au descălecat războinicii aborigeni în Dover, după care să avanseze rapid către Londra, omorându-l pe orice englez ar fi îndrăznit să reziste, inclusiv regina? Pun pariu că niciun profesor de la școală nu a îndrăznit să pună întrebarea asta.

Deși e o întrebare importantă, trebuie să-i răspundem atent, altfel riscăm să acceptăm fără discernământ ideea că europenii au fost în cele din urmă mai isteți și mai capabili – viziunea coloniștilor, cu siguranță – ori că aborigenii erau oameni mai simpatici și mai de treabă, caracteristici ce i-au împiedicat să devină colonizatori brutali. Indiferent dacă e adevărat sau nu, cel din urmă argument se sprijină practic pe același lucru ca primul: între europenii albi și aborigenii australieni există o diferență intrinsecă, fără motiv sau explicație. Argumentele de tipul acesta au furnizat în cea mai mare măsură legitimitate crimelor împotriva aborigenilor.

Tipul acesta de argument trebuie redus la tăcere, dacă nu din alte rațiuni, atunci fie și pentru că e un produs al propriei minți, o ispită a acceptării ideii conform căreia victimele istoriei și-au meritat soarta, pentru că nu au fost suficient de inteligente.

Întrebarea originală „De ce atât de multă inegalitate între oameni?” se transformă într-una mult mai sinistră: „Nu putem afirma, oare, că anumite grupuri de oameni sunt mai inteligente decât altele și, prin urmare, mai capabile?” Asta explică destul de bine de ce în Sydney nu vedem aceeași sărăcie ca în Thailanda, nu?

Piețele sunt una, economiile – alta

În bula de prosperitate vestică în care crești tu, cei mai mulți adulți îți vor spune că țările sărace sunt sărace deoarece „economia” lor este slabă – orice ar însemna asta. Aceeași bulă îți va spune că oamenii săraci din comunitatea ta sunt săraci deoarece nu au ce să le vândă celorlalți – pe scurt, că nu au nimic de oferit „pe piață”.

Tocmai de aceea m-am gândit să-ți vorbesc despre ceva numit economie: în lumea ta, dar și a mea, orice discuție legată de motivele discrepanțelor colosale dintre bunăstarea oamenilor ori despre motivele pentru care umanitatea distruge planeta Pământ, se învâрте în jurul unui lucru numit economie. Iar economia e legată de celălalt lucru, numit piață. Cine dorește să aibă un cuvânt de spus în viitorul umanității nu-și permite să dea ochii peste cap și să întoarcă capul atunci când sunt menționați termeni precum „economie” sau „piață”.

Din cauza asta, aș vrea să încep cu o eroare făcută de mulți: confundarea pieței cu economia. Ele nu sunt unul și același lucru. Ce sunt mai precis piețele? Piețele sunt locuri ale schimbului. Când mergem la supermarket, ne facem plinul contra unei sume de bani, pe care cel care vinde – proprietarul supermarketului sau angajatul plătit din banii intrați în casa de marcat – o va schimba ulterior în lucruri pe care și le dorește la rândul său. Înainte de inventarea banilor, schimburile erau directe: o banană însemna un măr sau poate două mere. Astăzi, pe de altă parte, grație dezvoltării internetului, nu mai este necesar ca piața să fie ceva fizic. Gândește-te la aplicațiile pe care ți le cumpăr de pe iTunes sau la discurile comandate pe Amazon.

Piețe există încă de pe vremea în care oamenii trăiau în copaci, desigur, încă dinainte de a dezvolta abilitatea de a produce hrană. Primul dintre noi care a schimbat banana pe un alt fruct a pus bazele schimburilor de piață. Dar până la

economie mai e cale lungă. Pentru a vorbi despre economie, a mai fost nevoie de ceva: de capacitatea de a vedea dincolo de simpla adunare a bananelor din copaci sau de vânarea animalelor – către abilitatea de a produce hrană sau instrumente inexistente până la acumularea unui efort uman susținut.

Două mari salturi: limbajul și surplusul

Primul Mare Salt al omenirii s-a produs acum aproximativ optzeci și două de mii de ani: corzile vocale ne-au permis să articulăm și să depășim faza țipetelor nearticulate. Șaptezeci de mii de ani mai târziu (adică acum douăsprezece mii de ani) am înregistrat cel de-al Doilea Mare Salt: am reușit să cultivăm pământul. Combinația dintre abilitatea noastră de a vorbi și aceea de a produce hrană – care au înlocuit țipetele și consumarea aleatorie a produselor din mediu (vânat, nuci, fructe, pește) – a condus la ceea ce numim astăzi economie.

Astăzi, la douăsprezece mii de ani după ce omenirea a „inventat” agricultura, avem toate motivele să recunoaștem că aceasta a reprezentat cu adevărat o răscruce istorică. Pentru prima oară în istorie, oamenii au reușit să forțeze limitele naturale, învățând, cu mare efort, să producă bunuri în folosul propriu. Să fi fost acesta un moment de bucurie și sărbătoare? Deloc! Oamenii au învățat să cultive pământul doar pentru că mureau de foame. După ce au vânat animalele cu tot mai multă pricepere și s-au înmulțit atât de mult încât roadele copacilor au devenit insuficiente, oamenii au fost forțați de necesitate să găsească metode de a cultiva pământul.

La fel ca majoritatea revoluțiilor tehnologice, nici aceasta nu a debutat conștient. Acolo unde a fost cu puțință să fie evitată, cum ar fi în Australia, unde natura a asigurat suficientă hrană populației umane, saltul nu s-a produs. Agricultura a apărut acolo unde oamenii nu ar fi supraviețuit fără ea. Treptat, prin experiment și observație, tehnologia care ne-a

permis să cultivăm mai bine pământul a evoluat. Dar în cadrul acestui proces de construire a abilităților de obținere a hranei, societatea oamenilor s-a modificat dramatic. Producția agricolă a creat, pentru prima dată în istorie, elementul de bază al oricărei economii veritabile: surplusul.

Ce este surplusul? Inițial, surplus însemna orice produs al pământului rămas să înlocuiască cu semințele sale semințele inițiale după ce oamenii au fost îndestulați. Altfel spus, surplusul este acel ceva în plus ce permite acumulare pentru viitor – grâul pus deoparte pentru „zilele negre” (recolta viitoare poate fi oricând distrusă de grindină) sau semințele folosite pentru viitoarele recolte, care vor spori producția, deopotrivă cu surplusul, în anii ce vor urma.

Două lucruri sunt de reținut aici. În primul rând, vânatul, pescuitul și culesul fructelor și legumelor necultivate nu ar fi putut asigura niciodată un surplus, indiferent de cât de superproductivi ar fi fost vânătorii, pescarii și culegătorii. Spre deosebire de grâne – porumb, orez, orz, care pot fi păstrate – peștele, carnea de iepure și bananele putrezesc sau se strică destul de rapid. În al doilea rând, producția de surplus agricol a condus la următoarele minuni care au modificat pentru totdeauna umanitatea: scrisul, datoria, banii, statele, birocrăția, armatele, clerul, tehnologia, ba chiar și prima formă de război biochimic. Să le luăm pe rând...

Scrisul

Cunoaștem, grație muncii arheologilor, că primele forme de scriere au apărut în Mesopotamia, în zona în care se găsesc statele moderne Irak și Siria. Ce anume au scris oamenii aceia? Oamenii au notat cantitățile de grâne depozitate de către fiecare fermier în grânarul comun. Logic: ar fi fost mult mai complicat ca fiecare fermier să-și construiască un grânar de depozitare, fiind mult mai simplu să folosească

toți un grănar comun, păzit de niște gardieni. Însă sistemul acesta avea nevoie de un minimum de documente, ceva pe care să scrie, de pildă, că domnul Nabuk a depus cincizeci de kilograme de grâne în depozitul comun. Într-adevăr, primele forme de scriere au apărut atunci când a fost nevoie de ținerea unor registre contabile – astfel încât fiecare participant să poată dovedi concret cât a depus în grănar. Nu e o coincidență faptul că societățile în care nu a fost necesară dezvoltarea de culturi agricole – acolo unde existau din belșug vânat, nuci, fructe de pădure, cum s-a întâmplat în societățile aborigenilor australieni sau în comunitățile de indigeni din America de Sud – au dezvoltat forme de muzică și pictură, dar nu și de scriere.

Datoria, banii și statul

Registrele contabile în care au fost trecute cantitățile depozitate în grănarul comun de amicul nostru, domnul Nabuk, reprezintă începutul ideii de datorie și de bani. Studiind descoperirile arheologice, știm că mulți lucrători erau plătiți în scoici pe care era trecut numărul de kilograme de grâne datorate de conducătorii comunităților pentru munca la câmp. Dar cum, de multe ori, cantitățile de grâne trecute pe scoici nu erau încă recoltate la momentul însemnării, scoicile reprezentau o formă de datorie a conducătorilor către muncitori, fiind totodată și o formă de valută, din moment ce muncitorii le puteau schimba pe produsele oferite de alții.

Însă descoperirea cea mai interesantă e legată de apariția banilor confecționați din materiale metalice. Cei mai mulți oameni cred că au fost inventați pentru a fi folosiți în tranzacții, dar nu e așa. În Mesopotamia cel puțin, moneda metalică, deși inexistentă, era trecută în registre pentru a cuantifica datoriile față de muncitori. Un astfel de registru putea să conțină intrări de tipul „Domnul Nabuk a primit grâu în valoare

de trei monede metalice”, chiar dacă aceste monede metalice nu fuseseră bătute încă și nu aveau să fie decât după mulți ani. Într-un sens, această formă imaginară de bani, folosită pentru facilitarea schimburilor reale, era o monedă virtuală. Așa că, atunci când auzi oameni care spun că economia de azi e foarte diferită de cea din trecut, aducând argumentul plăților virtuale introduse odată cu tehnologia virtuală, le poți spune că nu e nimic nou sub soare; că bani virtuali există încă de la începuturile economiei, acum douăsprezece mii de ani, după revoluția agricolă și înregistrarea primului surplus.

De fapt, chiar și după ce a fost creată moneda metalică, aceasta era cel mai adesea prea grea pentru a circula, astfel încât valoarea grânelor datorate domnului Nabuk a fost exprimată în elemente ale greutateii unei bucăți mai mari din metal. În orice caz, domnul Nabuk nu a umblat niciodată cu vreo monedă în buzunar, ci doar cu un IOU*, adesea sub forma unei scoici pe care erau notate kilogramele de grâu sau unitățile de fier de încasat.

Bun. Problema cu moneda virtuală și aceste IOU e că nu pot funcționa în absența unei... foarte serioase încredere. Domnul Nabuk trebuia să creadă – să aibă *încredere* – în bunăvoința și capacitatea celor care controlau grănarul că aceștia îi vor da partea în momentul recoltei. Așa cum și alții trebuiau să aibă aceeași încredere înainte de a accepta scoicile IOU din partea domnului Nabuk, în schimbul uleiului, sării sau al ajutorului în ridicarea colibeii sale. Aceasta este originea termenului „credit”: din latinul *credere*, „a crede”.

Pentru ca acest tip de încredere să predomină în comunitate și să confere valoare scoicilor (adică monedei), oamenii trebuiau să știe că tranzacțiile erau garantate de cineva sau ceva foarte puternic. Un conducător ori un urmaș al zeilor,

* IOU – acronimul de la „I Owe You”: „Îți sunt dator”.

al unui rege mareț, în orice caz, cineva de sânge albastru, iar mai târziu, ceva ce aduce a stat sau guvern: o autoritate în care domnul Nabuk putea avea încredere că-i va rambursa rația sa din surplusul de grâne, chiar și în cazul în care liderul comunității ar fi dispărut.

Birocrație, armată, cler

Datoria, banii, credința și statul merg mână în mână. Fără noțiunea de datorie, surplusul agricol e greu de administrat. Sistemul datoriilor a condus la apariția banilor. Dar, pentru ca banii să aibă valoare, a fost nevoie ca o instituție – statul – să-i susțină prin girul său. Când vorbim despre economie, vorbim, de fapt, despre relațiile complexe care apar într-o societate care deține surplus.

Pe măsură ce examinăm aceste relații, devine tot mai evident și că *în lipsa* surplusului nici statul nu s-ar fi născut, de vreme ce statul se bazează pe birocrați care gestionează relațiile publice, o poliție care asigură protecția drepturilor la proprietate și niște conducători, care – de bine, de rău – impun un standard de viață mai înalt. Nimic din cele de mai sus nu poate fi conceput în absența unui surplus consistent care să-i susțină pe membrii comunității când aceștia nu muncesc la câmp. Cum nici armată nu ar exista în absența surplusului – iar fără armată organizată, puterea conducătorului, și prin extensie a statului, nu ar putea fi impusă –, iar surplusul societății ar fi mai vulnerabil față de amenințările externe.

Birocrații și armatele au făcut posibil surplusul agricol, care la rândul său a creat nevoia de birocrați și armate. Același lucru este adevărat și în ce privește clerul. Clerul? Da, surplusul a dat naștere religiei organizate! Să vedem de ce.

Istoric, toate statele născute din societăți agricole au distribuit surplusul într-o manieră revoltător de inegală, în beneficiul celor care au deținut puterea socială, politică și

militară. Dar, oricât de puternici ar fi fost liderii, aceștia nu au fost niciodată suficient de puternici încât să-i zdrobească pe vasta majoritate a fermierilor împovărați care, atunci când și-au unit puterile, au răsturnat în doar câteva ore un regim. Atunci cum se face că liderii și-au păstrat puterea și au distribuit surplusul după bunul plac, nederanjați de majoritate?

Răspunsul este: cultivând o ideologie care i-a făcut pe majoritatea să creadă în adâncul inimii că numai liderii lor au dreptul să fie lideri. Că trăiesc în cea mai bună dintre lumile posibile. Că totul e așa cum a vrut destinul. Că situația din teren reflectă ordinea divină. Că orice opoziție intră în conflict cu voința divină și amenință echilibrul lumii.

Fără o ideologie care să-i valideze existența, puterea statului nu ar fi avut nicio șansă să se impună. Așa cum statul trebuia să supraviețuiască morții liderului și crusta ideologică pe care se sprijinea puterea statului trebuia instituționalizată. Clerul a fost cel care a creat și instituționalizat ceremoniile care au servit acestui scop.

Fără un surplus consistent, instituțiile religioase, cu complicatele lor ierarhii clericale, nu ar exista, din moment ce bărbații „sfinți” și femeile „sfinte” nu produc nimic. În același timp, fără religie organizată, autoritatea liderilor de-a lungul generațiilor și controlul distribuției surplusului ar fi foarte instabile, ba chiar expuse revoltelor majorității, a cărei porție din surplus a fost, în general, mărunță. Acesta este motivul pentru care statul și clerul au fost vreme de mii de ani același lucru.

Tehnologia și războiul biochimic

Creierul uman a inițiat revoluții tehnologice cu mult timp înainte de perfecționarea producției agricole – să ne gândim, de pildă, la descoperirea focului, extragerea metalului din minereu, ba chiar și la aerodinamică, luând în considerare

remarcabilele bumeranguri inventate de aborigenii australieni. Însă surplusul agricol a fost cel care a imprimat un avânt uriaș tehnologiei, dând naștere unor noi nevoi tehnologice – cum ar fi nevoia de pluguri și sisteme de irigații – și concentrând, totodată, resursele în mâinile câtorva oameni, cei care au deținut puterea. Revoluția agricolă a catapultat tehnologia umană la nivelul la care au fost posibile realizarea magnificelor Piramide, a Partheonului ori a templelor incașe – cu ajutorul, desigur, a mii de sclavi.

Dar surplusul a creat în același timp bacterii și virusuri ucigașe. Când mii de tone de grâu sunt depozitate în grânare comune, înconjurată de mulțimi de oameni și animale, în orașe și așezări lipsite de un sistem minimal de evacuare a apelor menajere, rezultatul e un imens laborator biochimic în care bacteriile și virusurile se dezvoltă rapid și trec cu ușurință de la o specie la alta. La început, mulți au murit, întrucât corpul uman nu evoluase astfel încât să reziste efectelor devastatoare ale bolilor. Treptat, de-a lungul generațiilor, membrii acestor societăți au învățat să se adapteze holerei, tifosului și virusurilor, devenind mai rezistenți.

Ceea ce a însemnat că, în momentul întâlnirii cu triburi și comunități ce nu dezvoltaseră un sistem agricol, o simplă strângere de mână a fost suficientă pentru a le rade de pe fața pământului, din cauza milioanele de microorganisme letale pe care le purtau populațiile imunizate. Adevărul e că, în Australia și în Americi, cei mai mulți băștinași au murit din pricina bacteriilor și virusurilor aduse de europeni, și nu atât din cauza tunurilor, gloanțelor și cuțitelor folosite de aceștia. În unele cazuri, europenii au orchestrat cu bună știință atacuri biochimice: un trib de nativi americani a fost decimat după ce au primit de la europeni pături infestate intenționat cu virusul variolei.

Înapoi la întrebare: cum se face că britanicii au invadat Australia, și nu invers?

E momentul să revenim la întrebarea dificilă cu care am început. De ce nu au invadat aborigenii australieni Anglia? Și, mai general, cum se face că superputerile imperialiste au apărut atât de des în spațiul eurasiatic, și nu în Africa sau Australia? Să fie ceva legat de ADN? Desigur că nu. Răspunsul se găsește în tot ce am explicat până acum.

Am văzut că *la început... a fost surplusul*. Apoi din surplusul agricol au apărut scrisul, datoria, banii și statele, iar în cadrul sistemelor economice au apărut tehnologia și armatele. Simplu spus, condițiile geografice din Eurasia – tipul pământului și clima – au făcut ca agricultura, surplusul și toate celelalte să predomine și să ducă la apariția liderilor statului, comandanți ai unor armate echipate cu tehnologii cum ar fi armele, potențate de armele biochimice purtate de corpuri și în respirație.

Cu toate acestea, în țări precum Australia, lucrurile au stat oarecum diferit. În primul rând, acolo nu a lipsit niciodată hrana, din moment ce trei sau patru milioane de oameni au trăit într-o relativă armonie cu natura, având acces exclusiv la flora și fauna unui continent de dimensiunile Europei. Prin urmare, nu a existat o necesitate care să stimuleze inventarea sau adoptarea, când ar fi existat această oportunitate, tehnologiei agricole ce favorizează acumularea surplusului.

Astăzi știm – tu, cel puțin, sigur știi – că aborigenii aveau poezie, muzică și mituri de o imensă valoare culturală, dar nu aveau mijloace de a-i ataca pe alții sau de a se apăra de armatele, armele și microbii cu care i-au amenințat economiile producătoare de surplus. La polul opus, britanicii, venind din Eurasia, au fost obligați de climă și de nevoi să producă surplus în cantități foarte mari, iar acesta a atras în mod natural tot restul, de la ambarcațiuni de traversat mările la arme